

չէ դէպք յայն իմ իւր ամենն լայն եւ մեղի կոտորեալն մէջ։ Պարտիկ ծածկոթ բարդապաշտ՝ արգիւնքն է նախնական, ոչ քաղաքական, կրօնի թշուառ եւ չարազ կոչման, որ ժառանգական գործերն է իրենց համար՝ իւր անվերջելի տեսանելի կեանքի մէջ, որ այլեւս չարապարհի հանձար մի, միայն մի վառվառն փրկանքով իրենք միշտ այս կեանքի սաղմային վիճակին մէջ կը համարէր չափաւ այլերու որոհը։ Միշտ այն վայրկեանին երբ անուամանաճ փրկիչ մի կը պատկերն։ Ընթերցողականը զինքն իրենք զարգանալու այժմ քրիստոնէութիւնն իւր մէջ ունի արդէն։ Այս այժմ, իրտի, փրկարար եղաւ։ յայտարարեց որ արեւ ժողովրդիցին զայն եւ առաւ եղան կողմը բարդականի մէջ։

Գիտենք ընդհանուր անխորհիվ մ'ալ, որ եթէ քրիստոնէութիւնը աւերիչը եղաւ Յուդայական ժողովրդի քաղաքական կեանքին եւ առաջին սովորողներուն, իրողութիւն մը որ աշխի կը դարձնէր քրիստոնէութեան գարծը բոլոր նախնիքն ապրելու մէջ, անուամանաճ է սովորչ, այն ապրելութիւնը՝ զոր է գործ գրաւ բարդական աշխարհի մէջ, որուն վայր բարձրացաւ աւելի փայլուն եւ աւելի հաշվաւոր քաղաքական կեանք մի, ժողովրդականութիւն մի։ Այս է քրիստոնէութեան ընդհանուր բարիքը հեթանոսութիւններու յաղթանակ յետոյ։ Այլ իւր շատագոյնութիւն կը շնչանայ զայդ, այլ՝ իւր իրողութիւն մը գտնական, որ ազգային եւ որոշ կողմ մ'ունի ազգերու կեանքին հետ։ Աշխարհի բարդական վերածնութեան մէջ կորսաւ էր. ոչ փոխադասութիւն, ոչ ալ յայն եւ լաւին երկրներու կրօնները կրկնա ծնունդ առնաւ։ Երբեք հետեւ այդ կրօնները անձնական էին, հարկաւոր տարրերը լուսնին մարդոց բարոյաբանին համար, միայն հեղուքիւնը յուսահատական ճիգ մ'էկաւ մարդկային ապականութեան դէմ (սեւ վերք, էջ . . .) եւ երբ քրիստոնէութիւնն ծնաւ յայն հեղուքիւնն ծնեց, ըստ Տարկաւոր մարդու բարոյաբանին համար։ Մարդը ուրիշ ան էր ալ երբ կը նետուէր քրիստոնէութեան ծնոցը. ճշմարտական խտտութիւն մը ցանկական կըրերաւ անն գրաւ։ Եւ իրաւ քրիստոնէայ բարձրերն էին որ ամենն լաւ քարոզներ, ծաւալումի միջոցներ հանգիստացան քրիստոնէութեան համար։ քրիստոնէայ բարեպաշտութիւնը, պարկեշտութիւնը, կամ նախնից առաջնածով տաղաւորութիւնը յետոյ յայտն էին այն կրօնին, որուն պիտի չէրնար յաղթել Մարդկականութիւնը Ստանանաց ժամանակ եւ չէրցան յաղթել։

Յ. Զրադաշտական Պարսիկներուն համար չէ մեր անխորհիվութիւնը։ Զրադաշտ եւ Զրադաշտի հետեւողներ լուսնին այն լայն բարձր, արդէն անտարբեր միջնէ երբ գար ամեն ինչ փոխուեալ էր եւ Ստանանաց տարած գարծանը արաւքին եղաւ եւ կարճ. ապականութիւնը խորապէս արմատացան եւ, այնպէս որ հիմակաւն իվարներ, Վարդաշտն եւ Վահանան ժամանակ միւսնայն իրիւրապ իշխաններն են։ (Փրկ. էջ 375, Հմմտ. 48-49, 70-71, 113-114, 143-144, 182-185, 215-216, 282 չ.)

Մեր գտնողներուն գրեթէ ցայտած երգիծանքը իւր արտայայտութիւն հայ-քրիստոնէական գիտական կեանք իրենց կրօնին, Հայոց կողմն բանագրատութեան մաս երես ուրաքանչիւրն ենք, եւ Պարսիկ կողմն քրիստոնէացող նորա հաւատանքաւ գտնողներն չէր չէրներ են այդ իրողութեան։

Գեղեցիկ այս վիճակն մէջ Վարդաշտի գտնին ազգութիւնը ինքնին կը խախտէ։ Անոնք գար արեւ ծնունդիցին։

(Ընդամենը)

Գ Լ Ե Ր Ե Ն Ե Ն

ՎՐԵՍՏՆԻ ԶԵՂԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԳԵՐՈՒՄԵՆՆԵՐՆ Ձ-Է ԳԵՐՈՒՄԵՆ ՄԵՋ

Յարգաւորները կը ծայր Բրսեւ Արեւիկի գտնութեան՝ ի միջ այլոց գտնաւառ անձնով այն կեանք թէ ինչն շին յիշատակի Հայք այս ինքնոց առթիւ զՎրսեւ, որ կը կառավարէր՝ ըստ Յարգաւոր՝ միշտ այս ժամանակներն ի միտ։ Արգարեւ գարծանաւ արժանի կեանքն է այս, քանի որ կը անձնուի թէ իւր քաղաքական անանց միջամտութեամբ մասամբ իւրիք նաեւ ժողովրդական գործ գրեցան են։ Բայց փութեմը ըսել թէ այս լուսնինն չէ նպատակաւոր։

Թողլով այժմ այն ինքնին, թէ վառահեղ են այն անն գտնականները, զորոնք Յարգաւոր ի մէջ կը բերեն արդային նկատմամբ եւ զորոնք սակայն հայ խնդիրներին՝ Զուանչեր բոլորովին կը լուսն — որ ըստ Բրսեւի՝ ապահովագրեալն ոչ առանց նպատակի է, — միտ գնել իւր անն որ Բրսեւի նկատմամբ բոլոր գտնաւորութիւնը կը ծաւալին սիւս ճանապարհ թանկել։ Յայտնի է որ Զամիւնի՝ Մոսկու Բ Կաթողիկոսի մասն կը գնէ 593թն եւ Արաւհանա ընտրութիւնն 594թն, որուն հետեւած են շատերը. ասիւ Արաւ Հայոցն թաւանաւն կը նշանակուի 596թն։ Բրսեւ եւս կը հետեւի այս վերջական ժամանակագրութեան, եւ այնպէս նպատակաւորաւ է, որ նոյն իսկ Արեւիկայի եւ Արեւիկի հեղինակութիւններն, որոնք ուղիղ մասնացոյց կ'ընեն, իրեն սիւս վարձաւարհէն։ Բայց յանդիման։ Բնականաբար այսպիսի ժամանակագրութեամբ անհնար է շարքա իրողութիւնն իմանալ։ Արգարեւ Յարգաւոր զՎրսեւ ըստ 600թն վախճանած կը գնեն հետեւաբար թաւանաւն իւր որով պատահած կ'ըլլայ, Բայց այս ուղիղ ժամանակագրութեան համաձայն չէ։ Վասն զի Մովսիսի մահն պատահած է — ըստ միւսրան վկայութեան թիւթոց գրոց, Արեւիկի եւ Արեւիկայ։

1 Deux hist. p. 279 n. 1.

2 Պատմ. Հայոց, Բ. էջ 802, 808.

3 Deux hist. t. II, p. XVI.

շխիս — 604ին և Արթուրյան ընտրութիւնն 607 Ապրիլին: Այս հաշուով բաժանումն տեղի ունեցած կ'ըլլայ 608—9, և է դուրս է փնտռել այս ժամանակ զԳուարամի: Բայց այսու ալ չի հար-
թուի տալիսին գծուարութիւնը: Ցարեգիւրջ այս միջոցին իբրեւ Գուարամի յաջորդ կը գնին զՍտե-
փանտ 600—619, որ նշոյնպէս չի յիշատակուիր: Այս գծուարութիւնն բաւականաւ համար պատշաճ
կը կարծենք Վրաստանի 590—610 տարեաց
պատմութիւնն հիւսնել հոս համառօտաւ, և որ
կարեւոր պիտի ըլլայ Արիւսինի թղթակցութեանց
մէջ յիշատակուած անձանց և գիպաց լուսաւո-
րութեան համար:

Ըստ Վրաց Ցարեգրոց, երբ Բակուր Գի մա-
հաւամբ (570) խորտակեալ հարստութենէն վեր-
ցուեցաւ թագաւորութիւնն՝ երկրին նախարարը
Պարսից հպատակութիւնէն ելլելով Բիւզանդիոյ
ինքնակալին դիմեցին և խոստացան կայսրի իշխա-
նութեան ներքեւ մանել, ի՞նչ առանց բաւարա-
րելու իրենց նախնի իշխանութիւնն՝ Վրաստանի
հին թագաւորական ցեղէն իշխող մը կարգէ
վրանին: Կը հաւանի կայսրն (Յուստինոս), և կու
տայ Գուարամս՝ (575—600), որ մօր կողմանէ
երկրին հին թագաւորաց տոհմն և հօր կողմանէ
Բագրատունի հին ցեղէն կը սերէր, և կ'անուանէ
կէր—գուրպ: Գուարամ Յունաց հոգեւ ըլլալով
նպատակաւ ի Պարսի շփութեանէն կը յարու-
ցանէ բղղուելով հիւսիսային ազգերը (Վահագմ
20րէն եւն). զորոնք սակայն ժամանակի Պարսից
սարքին խորտակ ի Պարսից — որ ժամանակ մը
(570—4) ի Վիրս իբրեւ մարզպան դարձած էր, —
կը յաջողի նուաճել. երկրին խաղաղեւն ետքը
կորչուէն ի Վիրս Գուարամէն վրէժ տանելու, բայց
Մօրիկ, որ Վրաստանի մէկ մասն իրեն իշխանու-
թեան տակ առած էր՝ կը միջամտի և բարեխո-
սութեամբ կը խաղաղցնէ ցառուցեալ սարքայից
սարանն:

Ցարեգրոց այս ակնարկութիւնք բաց ի
Գուարամի անունէն՝ ծանօթ է նաեւ այլուստ:
Գիտենք որ 571ին Հայոց հետ ապստամբեցան
Պարսիցիւն Վիրս ալ և անցան Յունաց կողմէ՝ և
այս պատճառաւ ի Վիրս Պարսից հետ ընդհա-
րուցեան տեղի ունեցան. այսպէս յամի 573—4
Գողոյն Միհրանս՝ արար կռիւ մի ի Վիրս և պար-
անցաւ, թէ յիրաւի մինչեւ 590—591, մինչեւ
խորտակու թագաւորիլ՝ Վիրս Յունաց հպատակ
մնացին, կրնանք տարակուսիլ, քանի որ Ուրմիզ-
Դ (578—590) կրնայ զՎրաստան ապար անուանել
իւր իշխանութեան տակ: Հազիւ 591ի դաշամբ
Մօրիկ կայսր խորտակէն ընդունեցաւ «մեծ մասն
Վրաց աշխարհին մինչեւ ցՏփղիս քաղաք»¹: Այս
ամենուն մէջ քիչ շատ կարելի է զննանիլ Ցարե-

գրոց. բայց ինչպէս պատասխանենք հարցմանս.
Ո՞վ կը կառավարէր պարսկական Վրաստանը: Ցա-
րեգիւրջ յայնանէ ոչինչ կը խօսի այս տեսակէտով,
և աւելի կը մտնի ժխտելու պարսկական բաժնի
մը Զ գարսն վերջերս: Այս իսկ պատճառաւ կը
հնարուի Գուարամ մը, որ անծանօթ է թէ Հայոց,
թէ արտաքին և ժամանակն ալ անմիջապէս է
հնագիւն գրամբ անծխանի վկայութեանց հետ,
— Լսենք նաեւ Արիւսպողատիս կատարածն ըստ
Ցարեգրոցի:

Ըստ գովութեամբ կը խօսին Ցարեգիւրջ
Արիւսպողատիս վրայ շնորհելով յատկապէս եր-
կրն «ի խաղաղութեան» պահելու: Երկու որդի
ունէր, Ստեփանոս և Դեմետրէ, երեք որդիին՝
Ստեփանոս Տօրը մահաբնէն ետքը (600) կ'անցնի
իշխանութեան գլուխն, որ եւ կը կառավարէ
19 տարի (600—619):

Բայց այս անհնար է: Գուարամի մահն —
եթէ պատմական ընդունինք անձը — առ նուազն
586ին յառաջ հարկ է գնել: Լսեցուաւ Վրաց
գրամից գաղաւթութեան մէջ, երկու դրամ կը
ներկայացնեն Ստեփանոս անուամբ, մին գորշման
Ուրմիզ Դի Եօնիկէրդ տարին (585 86) Ուրմիզի
գահեկանի նմանութեամբ, և երկրորդն խորտակու
Բ Պարսիցի գահեկանի նմանութեամբ անոր թա-
ղաւորութեան իշխող տարին (592): Այս երկու
գրամքներն ի հիմանց կը խախտեն Ցարեգրոց ժա-
մանակագրութիւնը: Այսու Գուարամ կամ
բոլորովին Յունաց բաժնի մէջ Արիւսպողատս պէտք
ենք նշելու որդի՝ անկիւն Պարսիկներէ, և մի և
նոյն ժամանակ պարսկական բաժնի մէջ յատուկ
իշխող մը — Ստեփանոս անուամբ, և կամ վաղ
իսկ վաղմանաւ — եթէ ընդունինք գոյութիւնը:
Սէն — Մարտէն՝ Ստեփանոսի իշխանութեան գլուխն
անցնիլ կը գնէ 571ին, զոր թէւ Է՛նդուսիր
Բրտէ, սակայն ուղղագոյնն կ'երեւայ — գոնէ
մերձապագան — քան Ցարեգրոցը: Արդէն այս
հաշուոյն համաձայն կու գայ Ստեփանոսի 586ին
գրամը: Ըստ միջ եթէ ոչ չի՛ղջ 571ին, գոնէ
586ին բաւական յառաջ նա իշխանութեան գահն
բարձրացած էր և եթէ վստահելի են Ցարեգրոց
ընծայած 19 տարիներն, վախճանած է 599—
600ին, թողնով յաջորդ զՎարսերեսէ: Աս այս
մեզի համար անխախտիլ եղբ մ'է 606—7 թնա-
կանն, երբ Վրաց առաջնորդն էր Վարսերեսէ,
Անցնիլք Ստեփանոսի նկարագրին:

Ըստ այսմ զոյնքով կը ներկայացնեն
Ցարեգիւրջ այս անձը. «անհաւատ և աներկիւղ
յԱստուծոյ մէկն էր, բնաւ կրօնի միտ չգրաւ, և
եկեղեցիներ չկառուց, Վախճալով Պարսիկներէն
և Յուններէն՝ չհամարակցեալ կորուսիլ սրտոյ,
այլ բաւականացաւ պարզ Միստոս երէքոսոց,
այս է՝ Գլուսի իշխանաց յորձըրմամբ: Մօրիկի
սպանմամբ ծագած խռովութիւններէ վախեցած՝

¹ Hist. I. p. 215. Եւ թուայնիւն, երբ պատմական
ժամանակագրութիւն. Տփղիս, 1890, էջ 33:

² «Գորամ» ըստ Մ. Ասրիկ, 23:

³ Hist. I. p. 216 8.

⁴ Անդ. p. 223 n. 3.

⁵ Անդ. էջ 29:

⁶ Հմմտ. Deux hist. II. p. XI.

⁷ Անդ. էջ 33, 45:

¹ V. Langlois, Essai de classification des suites
monétaires de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'à nos
jours. Paris 1890, p. 29—30.

² Հմմտ. Hist. I. p. 228, n. 8.

³ Անդ. p. 24.

Պարսից լծոյն տակ մտաւ եւ այնուհետեւ Յփդիս կը հռտէր հպատակ Պարսից, Սակայն Հերակղի Վրաստան արշաւանաց եւ Յփդիսի պաշարման ժամանակ (յամբ 624, իսկ ըստ Տարեգրոց 619) թէ եւ ի սկզբան քաջութեամբ դիմակայել Յունաց, բայց քաջա ինչաւ պատերազմի մէջ եւ քաջացն անցաւ Յունաց: Մեռած միա—բիւս յաջորդ կը կարգուի Հերակղի եւագ Վարսերես, Վրաց վերջին թագաւոր Բակուր Գի որդին՝ Կախէթի իշխանը:

Ստեփանոսի վրայ բոլոր այս պատմութիւնները հարկ է այժմ այլազգ իմանալ, քանի որ իշխանութեան արքաներն ամփոփեցին 580—600 տարեաց մէջ: Հետեւաբար որեւիցէ գործ չէր կրնար ունենալ Հերակղի հետ, որուն ի վերս արշաւանքն կատարուեցաւ յամբ 624: Նոյնպէս ինչպիսիան է Յունացմէ տպաւորութիւն փոխառու օրով: Վերջ Պարսից տակն էին արդէն — զոնէ մասամբ՝ մինչեւ 604, երբ խորով Բ յունական մասերն ալ գրաւեց:

Վարսերեսի միաւոր անունունել յետոյ — ըստ Տարեգրոց, շարունակեց Զիրայի, Հերակղի զօրավարի հետ, Յփդիսի հանդէպ բարեբարացած Բերդին (Cala) պաշարումէ, եւ զոր հանց ի բարդին: Վարսերեսի բարեպաշտ անձ մ'էր, իր օրով կը լինէր Գուարամէ սկսուած Ս. Սիոն եւ Ս. խաչ եկեղեցեաց շինութիւնքն: Մահունէ ետքը († 639) կը յաջորդէ իւր որդին Ստեփանոս (639—663): Այսպիսի Վարսերեսի մասին Տարեգրոց, որ չի գտնուիր զմեզ:

Տարեգրոց ժամանակագրութիւնն անձին համար ալ ուզիչ չի գար. հարկ է՝ զՍտեփանոս 600 իջնջնելով, իւր անմիջական յաջորդն զՎարսերեսի կործել, որով միայն հնարաւոր է հայտնուիլ ոչ—վրական իշխանակարանաց հետ: Թղթոց գրոց մէջ յամբ 606—8 իբրեւ առաջին նախարարներ կը յիշուին ի վերս «Վարսերեսի եւ Վահան եւ Բրդլիճ» (էջ 133, 138, 169) կամ «Վարսերեսի եւ Աշուան» (էջ 170), «Վարսերեսի եւ Վահան», «Եղայր» են (էջ 174): Ով է այս Վարսերեսը. Թղթոց գրոց մէջ բռնած գիրքէն կը տեսնուի թէ իշխանաց էլեւ—սարէ է, այս է միաւոր Վրաց: Թէեւ ոչ ժամանակաւ, սակայն պատմութեան կողմանէ համահայն կու զայ այս անձը Բակուրի որդւոյն հետ: Տարեգրոց կը վկայեն թէ Բակուր պատանի զաւակներ թողուց (p. 216), եւ թէ մին՝ Վարսերեսի եղաւ տպա միաւոր (p. 227) յետ Ստեփանոսի: Թղթոց գրոց համամաս ալ ունէր Վարսերեսի եղբայր մը Վահան անուն, եւ թերեւս նաեւ Բրդլիճ՝ իւր եղբայրն էր:

1 Սեր. 92—3.

2 Hist. I. p. 229—231.

3 Ու Վահան եւ ոչ Բրդլիճ կը յիշանաւ ինչ պատմութեան մէջ: Թամ 627 կը իշխէր քիւզանդական պատմագիրը Barsamoeas կամ Bazzamuzis Վրաց իշխան մը (agxwv) հպատակ Պարսից, զոր կը ձերբակցէ Հեթանոս (Hist. I. p. 226 ծանոս): Անուան շատ մաս կը թուի Բրդլիճ անուն, եւ գտնարութիւն չենք տեսնիր նոյնաքանակ: Անձանթ անուն մը չէ ընդհանրապէս Բրդլիճ:

Վարսերեսի իշխանութեան ժամանակ շատ շփոթ կը ներկայանան մեզ Վրաստանի հանգամանքները: Վրդէն յամբ 598 խռովայող ներքին վրդովմանց մէջ կը գտնուէր երկրին պարսկական մասն, թէ ինչ էր պատճառն գտնարին է ճշգրէ, գիտեմք միայն որ Կիւրին իւր առաջին քայլին իսկ ի վերս՝ այնպէս գտաւ երկրը, բայց կը խորհրդ խաղաղցորդէ: Է գարու առաջին քառորդի յայն պարսկական թշնամական յարաբերութիւնը ընդ—գրեցիլ կու տան յունական բաժնի Վրաց պարսկական լուծն: Վասն զի խորով Բ զայրացած Մորիկ կայսեր սպանման, զոր իրեն իբրեւ «Հայր» կը նկատէր, փոխարէն այն սիրոյն, որով հիւրընկալեց Մորիկ Վահրամէն փախստականն եւ օգնեց կրկին մեղք հաշուու գահը (591), անհաշտ թշնամութիւն վերադարձաւ երբ Բիւզանդիոյ դէմ: Փոկասէն վրէժխնդիր Պարսից զօրքն յամբ 604 արդէն Յունաց սահմանն կրնած էր եւ մծաքայլ կը յառաջանար: Նոյն տարւան դարեան Դարա նուաճուած էր խորովէն. յաջորդ տարին (605—6) Միջնագետքն Պարսից հող գործած էր: Ոչ շատ վերջէ (607—8) տիրեցին նաեւ Հայաստանի եւ Վրաստանի մնացած մասերուն (Սեր. 76—7 եւ Գ. Թղ. 167): Թամ 608—609, կը գրէ Թեոփանէս (անդ. էջ 456—7), «Պարսիկը կարգաբարձ զօրավարին առաջնորդութեամբ դուրս ելան եւ գրաւեցին զՀայաստան, զՎաղարշապէս եւ զՊարիզապոլիս, եւ հասան մինչեւ Քաղկեդոնի սահմանները, այնպէս որ Կ.Պոլսէն դուրս գրեցիլ բոլոր Յունաստանի վրայ տարածած էին Պարսիկը իրենց բռնակալութիւնն», Եւ իրաւունք ունէր Կիւրին թէ 608 գրեցաւ առ Արաշամ (Գ. Թղ. 167) թէ «Արաշից աքայլ նոյնպէս առ եւ Հռոմոց (որպէս Պարսից են մեր), որպէս եւ տիրեաց աշխարհի (այս է աշխարհի Հռոմոց) եւ չէ այսպէս, որպէս դուրս գրեցէք (Գ. Թղ. 165), թէ որիչ որիչ թագաւորութիւնք են» (Պարսից են Հռոմոց): Այսպէս մծաքայլ կը յառաջանար խորովու բանակը, թէեւ հոս եւ հոն բնդգէմ կը բաղնէին յունական զօրքն: Արարատեան յունական բաժնի հայր ընդ առաջնորդութեամբ Վահրամայ հայրն է՝ Կապտատակէն (յամբ 606/7) սահման:

յամբ 605 կը իշխէր սասրի եպիսկոպոսաց ցանկի մը մէջ Burzmhir եպիսկոպոս Գասէնի (Beß Dasen), տն ZDMG, 43 (1889) p. 406, 408: Բերդ մ'ալ Մոր Գորդիս տարեկէն վկայատաւութեան մէջ, Analecta Bollandiana. IX (1890) p. 77, 83: անուան առաջին մասը բոլ ծանօթ է Բարա Հայ իշխանին (խոր. 153, 172) անունին, հմտ. Nöldeke, Persische Studien I Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften zu Wien, Phil.-hist. Cl. 116 Bd. (1888) p. 400. Գարեմը Բուրդն—Միւրի Պարսից 7 տարւաններէն միայն անունն էր. Թերեւոյնք Երաւոյի Բարական Կարմանի, էջ 4, եւ ծն. 42—3:

4 Հմտ. Th. Nöldeke, Die von Guidi herausgegebene syrische Chronik; übersetzt und commentirt. (Sitzungsberichte der k. Akad. der Wissenschaften, Phil.-hist. Cl. 128 Bd.) Wien 1893, p. 17, n. 2. Սեր. 72—4 5 Հմտ. Գ. Թղ. էջ 171—173, «ԲՅ՝ է, ինչ հարցընէ Բրոսէ (Deux hist. p. 334, n. 1) այս Վահրամ, Գորդն արեւոյ, եւ կը պատմաբանէ բացատրեան «ԲՅ՝» Այս

նակից վրական գառաւնեան, եւ այսու մեծ զինան, կը հասցընէին վրաց եւ «Արեաց արքային» (Գ. Թղ. 171): Այս խառնաշփոթ ժամանակը ակառնառեան մը կ'անուանուի: Հար ժամանակ (Գ. Թղ. 167): Վերջ հաստատրիմ մնացին միշտ արքայից արքային, որ փոխարէն մեծ սեր ցուցուց վրացիներուն: Բաց ի քրիստոնէից շնորհած կրօնի ապաստանութենէն, վրաց մանաւար արտօնութիւններ ալ բուս, որ մեծապէս կենդանացուց երկրին բնակչութիւնը: Մտադրութեան արժանի են առ այս Վրդինի առ Վրացմով յամի 608 քրած թղթոյն խորքերն (Գ. Թղ. 167): «Զի թէ ցայժմ խնամուեալ էին տեսար, այժմ որչափ եւս առաւել երանելի են, որք արքայից արքայի ծառայութեան հաստակ են: Զի մինչ երկինք եւ երկիր լեւալ էին, չէր եղեալ եւ ոչ մի տէր, որ ամենայն ազգի զիւր օրէնս ի վերայ թողեալ էր, որպէս այս տէր եթով, եւ յանաւոր զէր օրէնս փակէից հաւատ, իսկ աղօթ ոչեւս ի միշտ տեղի տն զամենայն աշխարհաց...: Արեւելեան հրէանիկ ցտնուեացաւ մանաւանդ Վրդինի մը պէս իմաստուն եւ շրջակայեաց կաթողիկոս մ'անհնարով իրեն գործակից, որ արքայից արքայէն «աշխարհարաւակ, կարգաւած էր բովանդակ երկրին վրայ: Իրանոս կրնար վկայել երկրին յառաջագիմանութեան համար Վրդինի թէ «Այսոր (608)... քուն զամենայն երկիր յառաջագիմ ենք մեք եւ ուղղափառ»:

Այս յոյն-պարսկական պատերազմներն շաբաթականեցան մինչեւ Հերակղի զօրանան, որ յաջողութեամբ խորտակեց Պարսից բանակն, յառաջացաւ մինչեւ Տիքրան եւ նուաճեց կրկին իւր իշխանութեան ներքեւ վրաստանն ու Վրաստանը (յամս 624—630): Թէեւ թիչ վերջը խաղաղութիւնն հաստատուելով միւսանգամ ըստ 691ի դաշին վրաց մէկ մասն անցաւ Յունաց, մինչեւ որ ապա դառաւեցաւ Արաբացիներէն:

Արեւելեան հանգիստաւ եր այս ուղին արարուածներուն: Ցարեգիւր թեպէտ 639ին կը գնեն մահն, սակայն նա ըստ վկայութեան Մ. Կա-

ղանկատուացւոյ՝, կենդանի էր տակաւին 645ին երբ մեծապատիւ այրն Արեւելեան իշխան աշխարհին (վրաց), որ երբեմն գահերիցուցիւն ի Հռովմայեաց թագաւորութենէն ունէր, գայր առ նա (առ Ջուանշիր Աղուանից իշխանն, որ Պարսից գէմ տարած յաղթութենէն գաւառաւ ժամանակ «առ սահմանցն վրաց, գաղարած էր) եւ իւրովի պատեր զվեր նորալ, եւն: Թէ ինչ պատիւ էր «երբեմն գահերիցուցիւն, շնք գիտեր, տակայն թէ ստուգիւ ունէր նա Հռոմոց թագաւորէն պատիւ, այն կը տեսնուի նաեւ իւր օրով աւարտած Ս. Խաչ եկեղեցւոյն վրայ յամի 1847 Բրտեհի կարգացած արձանագրութենէն. եկեղեցւոյն հարաւ-արեւելեան պատահանին վրայ քանդակուած է. «Ս. Գարբիէլ հրեշտակապետ բարեխօսեալ վրան Արեւելեան հիւ-պոյթ՝, իշխանին մահուան ճշգրիտ թուականն կարեւի շէ որոշել, եւ արդէն մեր նպատակէն ալ գուր կը մնայ այն, ինչպէս եւ վրաստանի արարական տիրապետութեան շրջանը:

Ջ. Ն. ԱՅԻՆԴԱՆ

ՍԱՅԵՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

The armenian version of Revelation and Cyril of Alexandria's Scholia on the Incarnation and Epistle on Easter. Edited from the oldest Mss. and englished. London: The text and translation Society 1907. 8° pp. 221 + 189.

Նաեւ թէ եր արդէն ի վաղուց թէ հայագէտն Կոնստնտին Եղիշ. Յայանութեան հայ բնագրին քննական հրատարակութեան ձեռնարկած է (ՀԱ. 1906, էջ 1 եւն): Տեղւոյս չէ մանա-

Հրա. Ի. Թիքի, էջ 141. Հմմտ. եւ Hist. I. p. 231, n. 7:

« Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie. St. Pétersbourg 1850, I. Rap. p. 48—50, եւ Hist. I, p. 232, n. 1. Բաց աստի եկեղեցւոյն կենդանական պատահանին վրայ կայ Ս. Պարսի, զիմա ի Ստեփանոս պատրիկ վրաց, չարաւ-արեւմտեան պատահանին վրայ Ս. Միքայէլ հրեշտակապետ (զիմա ի Գեմարտէ): Բրտեհ այս Ստեփանոս կը միտ հաճուի Ստեփանոս Ս. Գաւառաւոր արդին, նախորդն Արեւելեան ըստ մեք յառաջին շրջանի մէջ հարկ է փնտռել պատրիկ: Գիտենք որ Հաթիւր Արաբացից զօրամարն երբ եկաւ Վրաստան յամի 854, երկրին իշխողն կը կոչուէր «պատրիկ» (Hist. I, p. 245. Սեր. 149): Գարեւել Եւրոպի թէ Գարեւելեան թէ յամի 645—6 ասական կենդանի Արեւելեան յաղորդեց Ստեփանոս, որ առաջ գտնարութեան մինչեւ 854 կրնար ի կենսա եւ յիշխանութեան ըլլալ: Ինչ կը կասեցնէ զմեք ուրեմն հոս ղլիմափանա ի նշմարելու: Նշմարելու գիտնարէն հարկ չկայ Ցարեգընց յիշած Ստեփանոս (Ա) արդին ընդդէմ ինչպէս կ'ուզէ Բրտեհ. վարգան Պատրիկ մերձ յամի 858 կամ աւելի ետքը կը յիշէ «Գեմարտէ վրաց արքայն մը (Գաւառ. էջ 89), որ կրնայ նոյն ըլլալ այս Գեմարտէ հոս, որով եկեղեցւոյ արձանագրութիւնն երեք յաջորդ իշխանաց անուաններն կը ներկայացընէ (Հմմտ. եւ Hist. I. p. 259 եւ Rapports, p. 49):

տեղին թիւլ չի տար նկատել հոս զվահագմ (Չարին), ինչպէս կարելի էր համարել ժամանակացութենէն (?): Սա հայ իշխան մը սիմա ըլլալ — թերեւս յաջագաւան իմա՝ յառաջագաւան եւն), որուն բնագրութիւնն կը գտնուի Տիգրիսի եւ Ս. Յովհաննէս Վաղի (Գարի) մէջը (անգլ. p. 336, n. 7): Ար սիւրի ընդհանրապէս Բրտեհ, երբ Վրդինի թղթակցութեանց մէջ յիշատակուած քաղաքայան ինչորեք վահագմ Չարին եւ Իսաղով Բի ժամանակին (590—91) կը փոխարէ: որ թուրքի զ քաղաքը Չարեանի զիւրական ժամանակագրութեան հետեւել:

« Հմմտ. այս նկատմամբ Nöldeke, Aus der Arabischen Chronik des Tabari. Leyden, 1879, p. 287. Սեր. 120. Գ. Թղ. 167: Ցարեգի խօսքերն են. «Ինչպէս Վրաստան, Պարսեւէ քրիստոնէից հրովարտան մը քրեց, յորում իրենց թիւլ կու տար, որ իրենց եկեղեցիներ կանգնեն եւ թէ տլ որ կ'ուզէ կրնայ անոնց կրօնին անցնել ըսաք մեզեքն»:

« ԱՐԻՑ. 1903, էջ 567: Այսպէս գիտն եւ Պրոկոպիոս Զ գաղաւն (De Bello Persico, I, 12) որ աստուածային օրէնաց շէջգրտ պահպաններ կը կոչէ վրացիները: